

Список використаних джерел:

1. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : Атіка, 2009. – 760 с.
2. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Наталія Юріївна Сакара ; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого – Х., 2006. – 23 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : Атіка, 2008. – 840 с.

ОЗЕЛЬ В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Київська державна академія
водного транспорту імені гетьмана
Петра Конашевича-Сагайдачного)

УДК 347.627:93(477)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Розглядаються підстави для розірвання шлюбу, що дозволялися у праві Київської Русі. Дослідження еволюції інституту розлучення проводиться на основі джерел законодавства, звичаєвого права та церковних канонів.

Ключові слова: розірвання шлюбу, розлучення, джерела права, звичаєве право, церковні канони.

Рассматриваются основания для расторжения брака, которые разрешались правом Киевской Руси. Исследование эволюции института расторжения брака проводится на основании источников законодательства, обычного права и церковных канонів.

Ключевые слова: расторжение брака, развод, источники права, обычное право, церковные каноны.

The grounds of marriage breaking existed in in Kyiv Russ are studied. The research is carried out on the basis of legal sources, customary law and church canons.

Key words: marriage breaking, divorce, legal sources, customary law, church canons.

Вступ. Сім'я в українській народній традиції завжди розглядалася як міцний, непорушний союз, що є основою суспільства та найважливішим осередком соціального розвитку особистості. У родині закладаються, зберігаються й передаються наступним поколінням моральні цінності. Більше того, в досліджуваній період, коли шлюбно-сімейні відносини знаходилися під щільною опікою церкви як у духовному, так і правовому аспектах, на перший погляд може видатись, що питання припинення шлюбу окреслювалося виключно природніми підставами, зокрема смертю одного з подружжя.

Не треба забувати, що незалежно від епохи, юридична категорія припинення шлюбу – це закінчення правовідносин між подружжям, зумовлене різними юридичними фактами, такими як смерть одного з подружжя, визнання шлюбу недійсним та розлучення. Крім того, суспільне праворозуміння в питаннях припинення шлюбу в досліджувану добу не завжди співпадало з нормативно оформленими юридичними нормами. Багатогранність проблематики також окреслюється плюралізмом джерел правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у давньоруську добу. Так, одночасно діяли й активно застосовувалися норми звичаєвого права, церковного права та нормативно-правові акти державного значення (Устави князів Володимира та Ярослава). Таке широке коло джерел і зумовлювало досить розгалужену систему підстав припинення шлюбу, вивченню яких присвячена наша стаття.

Актуальність дослідження проблематики припинення шлюбу в історії українського права обумовлена відсутністю ґрунтовних робіт, які б усебічно змальовували процес закінчення сімейних відносин. У сучасній історико-правовій та іншій науковій літе-

ратурі зустрічаються лише поверхневі згадки про інститут розлучення в Київській Русі. У межах нашого дослідження необхідно звернути увагу на роботи М. Владимирського-Буданова, В. Добровольського, В. Сергеевича, С. Соловйова, І. Скворцова, О. Павлова, М. Горчакова, С. Булгакова та інших. Це роботи вчених, що жили і працювали у ХІХ – на початку ХХ ст. Серед сучасних досліджень науковий інтерес викликають праці І. Петренко, О. Романової, А. Пономарьова, О. Гуржій, М. Сулими, О. Івановської, Н. Пушкарьової, В. Момотова, М. Цатурової та інших.

Постановка завдання. Метою даної роботи є дослідження проблеми правового забезпечення інституту припинення шлюбу в добу Київської Русі. У процесі дослідження ми прагнемо розкрити, які існували причини для припинення шлюбу, а також підстави для розірвання шлюбу. Окремої уваги в межах цього дослідження заслуговує питання процедури визнання шлюбу недійсним та розлучення.

Результати дослідження. У дохристиянську епоху язичницькі звичаї визнавали, що шлюб триває і після смерті, про що свідчить звичай спалення вдів. Однак у звичасвому праві дохристиянської епохи все ж існував інститут розлучення, що являло собою односторонній акт за волею чоловіка, який мав право «відпустити» свою дружину. Пізніше подружжя почали розлучатися шляхом укладення відповідного договору.

Для українського шлюбно-сімейного права, починаючи з часів хрещення Русі, характерним є підпорядкування всіх інститутів правовому регулюванню церковними канонами та сформованому на їх основі церковному праву. Церква засуджувала вільні розлучення, притаманні звичасвій традиції українського суспільства. За правилами християнської церкви, шлюбний союз є непорушним, тобто шлюб, укладений між певними особами, повинен продовжуватися до смерті одного з подружжя. М. Горчаков так пояснював довічний характер шлюбу: «Непорушність шлюбу заснована на тому, що ті, хто вступають до нього, зобов'язуються бути вірними один одному довіку, обоє набувають таких прав, які не можуть бути замінені діями сторонніх осіб» [4, с. 276-277]. Християнська етика сповідувала принципи непорушності шлюбу, спираючись на його божественне походження.

Церковне право визнавало природні передумови закінчення шлюбу. До них відноситься, по-перше, смерть одного з подружжя, що давало можливість вдові (вдівцю) вступити в новий шлюб, якщо для цього не було інших перешкод. Також певні зміни в житті подружжя могли стати причиною для припинення шлюбу (вступ до монастиря, а також прийняття чоловіком-священиком сану єпископа) [4, с. 277].

У свою чергу розлучення як форма припинення шлюбу полягає в розірванні законного й дійсного шлюбу. Як зазначає О. Павлов, православна церква ніколи дуже строго не трималася за ідею непорушності шлюбу, на відміну від католицької, яка зовсім не визнаючи розлучення, передбачала дуже широкий перелік умов визнання шлюбу недійсним [12, с. 269]. Вчення православної церкви допускало один беззаперечний привід для розлучення – перелюб.

Водночас не треба забувати про інші джерела правового регулювання шлюбних відносин, зокрема світські закони та звичасво-правові норми. Найповніший перелік підстав для розірвання шлюбу, що використовувалися в Україні в досліджуваній нами період, наводить О. Загорівський. Це такі підстави: перелюб, втрата нареченою цноти до шлюбу, дошлюбна вагітність нареченої не від нареченого, обставини, аналогічні перелюбу, прийняття нехристиянської релігії одним із подружжя, державна зрада, нездатність до шлюбного співжиття, відсутність безвісти, взяття в полон, проказа, втрата розуму, вступ у монастир, посвячення чоловіка в єпископи, безпліддя дружини, господарська непорядність чоловіка, нездатність чоловіка утримувати дружину внаслідок голоду, систематичне переслідування чоловіком дружини, незгода між родичами подружжя, незгода у подружньому житті, утримання дружини особами, які мають над нею владу, розлучення за взаємним бажанням подружжя [6, с. 88].

Для зручності у проведенні дослідження пропонуємо систематизувати всі підстави для розірвання шлюбу. На нашу думку, найзручнішою буде така класифікація: 1) підстави, передбачені церковним правом, світським та звичасво-правові підстави; 2) підстави, що пов'язані з відповідальністю винуватої сторони, та такі, що не тягнуть за собою настання відповідальності; 3) підстави, що залежать від волі подружжя, та підстави, що не підвладні волі подружжя. Далі розглянемо всі підстави для розлучення, які існували, законодавчо регламентувалися і практично використовувалися в Україні у Х–ХІV ст.

Основною підставою для розірвання шлюбу, що визнавалася як церковним, так і світським правом, був перелюб. Перелюб – це не лише факт фізичної зради одним із подружжя іншого, це багатогранне поняття, яке поєднує в собі декілька видів злочинів проти подружнього життя. Порушенням вірності вважалися наступні дії: 1) статевий зв'язок чоловіка з чужою дружиною; 2) полишення одним із подружжя іншого та укладення нового шлюбу; 3) вступ у новий шлюб під час безвісної відсутності одного з подружжя, якщо немає достовірних відомостей про смерть останнього [14, с. 407]. Зазначені правила увійшли у практику візантійської церкви та перейшли до руської Кормчої книги, що широко застосовувалася на українських землях.

На Русі, на думку В. Момотова, чоловік вважався перелюбником лише тоді, коли він мав не лише наложницю, а й дітей від неї [11, с. 179]. Статут князя Ярослава про церковні суди (розширеної

редакції) не дає жінці права вимагати розлучення в разі перелюбу чоловіка, а лише передбачає покарання з боку князя: «Аже муж от жены блядетъ, митрополиту нет кун, князь казнити» (ст. 8) [17, с. 37]. Тобто законодавство ставить чоловіка вище за жінку, і для чоловіка залишається можливість порушувати принцип подружньої вірності, на що жінка не мала законних засобів впливу.

Давньоруське право, захищаючи шлюб, укладений у будь-якій формі, все ж передбачало вищу відповідальність за розірвання вінчаного шлюбу, ніж за самовільне розлучення невінчаного шлюбу. Ст. 9 Статуту Ярослава (розширеної редакції) виступає проти самовільного розлучення та двошлюбності: «Аже муж оженился иною женою, а с старою не распустится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковный, а с старою жити». Ст. 10 цього ж Статуту, натомість, спрямована проти шлюбного свавілля жінок: «Аже проидет жена от своего мужа за иньи муж или иметь блясти от мужа, ту понятии в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту» [17, с. 37]. Тут ми бачимо відмінність: якщо чоловік створює другу сім'ю без розірвання першого шлюбу, то перший шлюб залишається дійсним. З іншого боку, церква не визнає за жінкою права в односторонньому порядку розривати шлюб, це видно зі ст. 10, яка за наявності вини жінки припиняє і перший, і другий шлюби, караючи за це жінку з її другим чоловіком.

Можна зробити висновок, що законодавець у Київській Русі навіть не припускає можливості розлучення з ініціативи жінки. В. Сергієвич із цього приводу каже, що чоловіки продовжували самі «відпускати» своїх жінок, і якщо вони робили це без достатніх на те підстав, то за скаргою незадоволеної сторони єпископ притягав їх до свого суду [15, с. 498]. Тобто тут ми бачимо не саму заборону самовільних розлучень, а відповідальність чоловіків за безпідставні розлучення у вигляді компенсації «за сором» на користь «відпущеної» дружини, штрафів на користь єпископа та покарання з боку князя, проте відновлення самовільно розірваного шлюбу не настає.

Однак існувала все ж можливість для жінки розлучитися зі своїм чоловіком та укласти новий шлюб. Така можливість наставала за відсутності безвісти чоловіка більше трьох років. Ця підстава для розлучення не була включена до переліку, що закріплені у розширеній редакції Уставу князя Ярослава про церковні суди, що датується другою половиною XII – початком XIII ст. Тут передбачалася можливість чоловіка вимагати розлучення за наступних умов (ст. 53): 1) якщо дружина знає про замах на князя, а чоловіку не скаже; 2) у разі перелюбу дружини; 3) якщо дружина вчинить замах на життя чоловіка, або знаючи про замах на його життя, що готується іншими людьми, не скаже йому про це; 4) якщо без відома чоловіка дружина буде «или пити, или ясти, или опроче своего мужа спати, потом объявится»; 5) якщо дружина відвідувала «ігрища» вдень або вночі; 6) якщо дружина краде в чоловіка [17, с. 39-40]. Очевидно, що давньоруське право шляхом рецепції візантійських норм визнавало підстави для розлучення виключно провину з боку дружини, не надаючи останній права бути ініціатором розлучення.

У свою чергу правилами новгородського єпископа Нифонта (1180-ті рр.) визнавалося дві підстави для розлучення: подружня зрада з боку дружини та нездатність чоловіка до подружнього співжиття. Зрада чоловіка тягнула за собою лише штрафні санкції, проте не розлучення. Існувала можливість розлучення, ще й із наступних підстав: «если будет очень худо, так что муж не сможет жить с женой или жена с мужем» та «когда муж начнет красть одежду жены или пропивать» [19, с. 219]. Ці дві підстави не лише дозволяли розлучення, а й передбачали покарання у вигляді епітимії на три роки. Тут ми бачимо дещо інший підхід для визначення підстав для розлучення. Жінка не є зовсім безправним суб'єктом, що свідчить про вплив звичаєво-правових традицій.

Право на розлучення в давньоруській державі могло носити як двосторонній (за взаємною згодою), так і односторонній характер, коли ініціатором розлучення міг виступати не лише чоловік, а й жінка. Чоловік, який покинув безпідставно свою дружину, повинен був виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також значний штраф на користь церкви. Жінці надавалося право вимагати розлучення з наступних підстав: подружня невірність чоловіка, приховання ним холопства, матеріальна незабезпеченість [10, с. 30]. Існували ще й інші підстави: а) коли чоловік торгує честю жінки; б) коли чоловік планує злочин проти держави або знає інших злочинців та не виказує їх; в) коли чоловік вказує на перелюб жінки, проте не може довести цього [20, с. 443-444]. Тобто спочатку жінка не мала права вимагати розлучення за причини невірності чоловіка, тоді як чоловікові це право належало завжди. Священик, дружина якого порушила принцип подружньої вірності, навіть повинен був розлучитися з нею, інакше міг бути позбавлений свого сану. А чоловік, який знав про невірність своєї дружини, проте пробачив їй перелюб і не розлучився, повинен був відбутися особливе покарання [13, с. 81].

Хоча давньоруське право й розвивалося під впливом рецепційованого візантійського права, проте в підставах і наслідках розлучення ми знаходимо відмінності, притаманні праву, що сформувалося на ґрунті місцевих звичаїв. Так, розірвання шлюбу внаслідок перелюбу тягнуло як наслідок заборону укладення шлюбу винною стороною. Таке покарання розповсюджувалося як на жінку, так і на чоловіка. М. Владимірський-Буданов відмічав, що відмінною рисою звичаєвого права в цьому випадку є вимога,

щоб розірвання шлюбу із цієї причини було засноване на взаємній згоді подружжя [2, с. 432].

Розлучення, що відбувалися на підставі перелюбу, були підсудні церковному суду. Перелюбу у давньоруський період сприймався не лише як гріх і злочин перед церквою, а й як суспільний злочин, за вчинення якого винна сторона сплачувала штраф на користь церкви [3, с. 172]. Процедура розлучення в часи Київської Русі могла відбуватися у двох формах: або за звичаєво-правовою процедурою, що передбачала видачу в односторонньому порядку (чоловіком чи дружиною) розпусних листів, або шляхом укладення письмового договору, що пред'являвся світському або церковному суду [2, с. 433].

Існували також підстави для розлучення, що не поєднувалися з покаранням винуватої сторони: 1) нездатність до шлюбного співжиття; 2) тяжка хвороба (проказа); 3) довготривала або безвісна відсутність одного з подружжя, полон; 4) бажання подружжя вступити до монастиря; 5) внаслідок крайньої бідності сім'ї.

Нездатність до шлюбного співжиття – підстава для розлучення, відома ще з візантійських джерел. У Київській Русі існувала норма, закріплена у «Градському законі»: «Розривається шлюб із причини необхідної і розумної, коли хто-небудь не у змозі буде мати фізичне спілкування зі своєю дружиною і виконувати те, що зобов'язані чоловіки виконувати за правилами самої природи, якщо після закінчення 3 років із моменту укладення шлюбу чоловік не видасться справжнім, то жінка має право або сама, або за участю батьків розлучитися з ним, навіть без його бажання» [9, с. 426, зв. 427]. Так само й щодо жіночої нездатності до народження дітей. Ця підстава для розлучення застосовувалась із XII ст., якщо подружжя розлучалося, жінка йшла із сім'ї з усім своїм майном: «...и приданое с нею све вьследует жене, и отдасть ей все муж, еже аще приял будет...» (Книги законні, Розділ 3, ст. 2) [8, с. 79].

Підставою для розлучення могла бути і хвороба. Однак, на відміну від візантійського права, яке визнавало лише «проказу» (заразну хворобу) підставою для розлучення, за давньоруським звичаєвим правом це могла бути будь-яка довготривала хвороба. Такий погляд суперечив юридичним нормам Уставу Ярослава, де у ст. 11, 12 зазначалося: «11. Аще будет жене лихий недуг, или слепая, или долгая болезнь, про то ея не пустити. 12. Тако же и жене нельзе пустити мужа» [17, с. 37-38]. Проте Я. Щапов, коментуючи ці норми, зауважує, що тут, імовірно, йдеться не про формальне розлучення, після якого надавалося право укласти новий шлюб, а лише про залишення подружжя без допомоги [19, с. 218]. Досліджуючи це питання, не можна погодитися з думкою Я. Щапова, оскільки в Уставі Ярослава чітко йдеться про заборону розлучення у разі хвороби одного з подружжя.

У свою чергу «Митрополиче правосуддя», що датується XIII–XIV ст., вже містить протилежну зазначеній норму: «Аще ли на жене будет лихь недугь, ли слепая, ли долгая болезнь, про то отпустить ея, также и мужа» (ст. 8) [16, с. 128]. Треба відмітити, що користуючись цією нормою церковного права, на практиці доволі часто удавана хвороба призводила до розлучення, що надавало право кожному з подружжя укласти нові шлюби. Такий порядок протримався досить довго.

На користь хвороби як підстави для розлучення висловлюється й О. Івановська. Вона наголошує: «Звичаєве право оберігало сім'ю від внутрішніх конфліктів, прагнуло примирити подружжя і підтримувало лише ті розлучення, які мотивувалися відсутністю дітей або хворобою одного з подружжя» [7, с. 195]. Можливість розлучення на підставі хвороби продовжувала існувати багато віків, про що свідчить праця М. Владимирського-Буданова [2, с. 431].

Іншою підставою для розлучення було бажання одного або обох із подружжя вступити в монастир. Серед науковців у сфері шлюбного й церковного права точилися суперечки щодо того, що таке чернецтво. У працях О. Павлова та М. Цатурової вступ до монастиря розглядається як підстава для припинення шлюбу, в той час як інші вчені відносять чернецтво до підстав для розлучення (О. Зав'ялов, О. Загоровський) [12, с. 388; 18, с. 73; 5, с. 453; 6, с. 158]. На нашу думку, такі розбіжності зумовлені тим, що розвиток правового регулювання такого явища як вступ до монастиря одним із подружжя зазнав кілька етапів. Спочатку законною підставою для розірвання шлюбу був постриг у ченці одного з подружжя: «Обычай же есть, что муж с женою согласие творят, чтобы муж в монахи постригся, а жена свободна была пойти за иного. Сей развод простым кажется бытии правильным...» [1, с. 517-518]. Аналогічно і чоловік ставав вільним та отримував право на другий шлюб, якщо його дружина йшла до монастиря. Однак пізніше подружжю дозволялося лише разом вступати до монастиря, що і призводило до автоматичного припинення шлюбу.

Висновки. Таким чином, правове регулювання такого інституту шлюбно-сімейного права як припинення шлюбу в Київській Русі одночасно регулювалося як нормами звичаєвого права, так церковними і світськими законами. За звичаєвим правом українці дотримувалися традиції вільних розлучень, що відбувалися здебільшого на підставі незгоди в подружньому житті. Закон на початковому етапі єдиним ініціатором розлучення визнавав чоловіка, проте в ході еволюції права жінка набуває більше можливостей у сфері врегулювання сімейного життя. Тобто добровільність і взаємність як основні принципи шлюбних відносин поступово почали переважати й у такому питанні сімейного життя як розірвання шлюбу.

Список використаних джерел:

1. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1909.
2. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
3. Владимирский-Буданов М. Христоматия по истории русского права. – В. 1. – К., 1876. – 231 с.
4. Горчаков М.И. (протоиерей). Церковное право. Краткий курс лекций. – СПб., 1909. – 338 с.
5. Завьялов А.А. К вопросу о браке и брачном разводе // Странник. – СПб., 1892. – № 3.
6. Загоровский А.И. О разводе по русскому праву. – Х., 1884. – 490 с.
7. Ивановська О.П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект : навч. посібник. – К. : ЕксОб, 2002. – 263 с.
8. Книги законные, содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земельские, уголовные, брачные и судебные / издал вместе с греческими подлинниками и с историко-юридическим введением А. Павлов. – СПб., 1885. – 92 с.
9. Кормчая книга – М., 1885.
10. Кривоший О.П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X – перша половина XVII ст.). – Запоріжжя : Поліграф, 2001. – 96 с.
11. Момотов В.В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. : монография. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2003. – 416 с.
12. Павлов А.С. Курс церковного права. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с.
13. Пушкарева Н.Л. Женщины в Древней Руси. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
14. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака по причине супружеской неверности // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405–427.
15. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд., доп. и испр. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. – 675 с.
16. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1953. – 192 с.
17. Христоматія з історії держави і права України : навч. посібник / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копитенко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
18. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. – М. : Юридическая литература, 1991. – 112 с.
19. Щапов Я. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. – 1970. – № 10. – С. 216–219.
20. Юшков С. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – 543 с.

ТАРАНЕНКО А. О.,
аспірант кафедри цивільного права
(Запорізький національний
університет)

УДК 347.454

**ДОГОВІР НА ВИГОТОВЛЕННЯ ПРОТЕЗНИХ ВИРОБІВ:
ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Стаття присвячена дослідженню позитивного регулювання договору на виготовлення протезних виробів, виявленню недоліків та прогалин у його позитивістській конструкції та формулюванню пропозицій з вдосконалення цивільного законодавства у цій частині.

Ключові слова: протезні вироби, протезно-ортопедичні вироби, типовий договір, примірний договір, право на протезування, протезування, технічні засоби реабілітації.

Статья посвящена исследованию позитивного регулирования договора на изготовление протезных изделий, выявлению недостатков и пробелов в его позитивистской конструкции и формулированию предложений по усовершенствованию гражданского законодательства в этой части.

Ключевые слова: протезные изделия, протезно-ортопедические изделия, типовой договор, примерный договор, право на протезирование, протезирование, технические средства реабилитации.

